

СТРУКТУРА ТА ЗМІСТ СПЕЦІАЛЬНИХ ПОСІБНИКІВ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ ШКОЛЯРІВ ЗІ СЛОВЕСНОСТІ (ДР. ПОЛ. XIX – ПОЧ. XX СТ.)

STRUCTURE AND CONTENT OF SPECIAL GUIDES FOR THE INDEPENDENT WORK OF SCHOOL STUDENTS ON LITERATURE (SECOND HALF OF THE XIX – BEGINNING OF THE XX CENTURY)

Істотною необхідністю сьогодення є творче осмислення здобутків минулого та продовження культурно-історичної наступності. Вивчення досвіду минулого – це не лише данина поваги до здобутків вітчизняної культури, а й здобуття знань, необхідних для вирішення педагогічних завдань, пов'язаних із формуванням гуманістичного світогляду.

Мета статті – проаналізувати посібники для самостійної роботи зі словесності (др. пол. XIX – поч. XX ст.), які були схвалені Міністерством народної освіти або належали педагогам, чий внесок у методику навчання літератури вже визнано.

У др. пол. XIX – на поч. XX ст. особливе місце у списках рекомендованої додаткової літератури для учнів середньої школи займали спеціальні посібники для самостійної роботи, які можна розділити на чотири основні види: 1) посібники для літературних бесід та письмових робіт; 2) збірники питань та завдань для вивчення теорії словесності та історії словесності; 3) так звані «темники», що містили теми і зразкові плани творів за курсом середньої школи; 4) спеціальні зошити для записів про прочитані книги.

Серед спеціальних посібників для літературних бесід та письмових робіт, пов'язаних із проведенням цих бесід, обрано посібники Ц. Балталона та В. Голубкова, найцікавіші в теоретичному плані та з практичної точки зору.

Збірники питань та завдань для вивчення теорії словесності та історії словесності, які служили додатковими посібниками до підручників з відповідних розділів навчального курсу, зазвичай створювалися самими авторами цих підручників.

Так звані «темники», що містять теми і зразкові плани творів за курсом середньої школи, видавалися ще в більшій кількості. У статті розглянуто такі посібники лише з погляду їхнього впливу на теоретичне осмислення проблеми самостійної роботи школярів.

Спеціальні зошити для записів про прочитані книги, що видавалися на початку століття, в основному пов'язані з позакласним читанням, відповідають стану експериментальної психології і дидактики в той час, а також тим завданням, які формувалися у зв'язку з позакласним читанням як завдання вільного розвитку читача.

Ключові слова: словесність, самостійна робота, навчальний посібник, методика викладання літератури, школа.

The essential necessity of today's stage of the development of humanitarian knowledge is the creative understanding of the achievements of the past and the continuation of cultural and historical continuity. Studying the experience of the past is not only a tribute to the achievements of national culture, but also the acquisition of knowledge necessary for solving pedagogical tasks related to the formation of a humanistic worldview.

The purpose of the article was to analyze manuals for independent work on literature (late 19th – early 20th centuries), which were approved by the Ministry of National Education or belonged to teachers whose contribution to the methodology of teaching literature has already been recognized.

In other gender XIX – at the beginning 20th century a special place in the lists of recommended additional literature for high school students was occupied by special manuals for independent work, which can be divided into four main types: 1) manuals for literary conversations and written works; 2) collections of questions and tasks for studying the theory of literature and the history of literature; 3) the so-called «tempniks», which contained topics and exemplary plans of works according to the high school course; 4) special notebooks for records of books read.

Among the special manuals for literary conversations and written works related to the conduct of these conversations, the manuals of Ts. Baltalon and V. Golubkov were selected, which are the most interesting from a theoretical point of view and from a practical point of view.

Collections of questions and tasks for the study of the theory of literature and the history of literature, which served as additional manuals to the textbooks of the corresponding sections of the course, were usually created by the authors of these textbooks themselves.

The so-called «tempniks», containing topics and exemplary plans of works for the high school course, were published in even greater numbers. The article examines such manuals only from the point of view of their influence on the theoretical understanding of the problem of independent work of schoolchildren.

Special notebooks for records of books read, published at the beginning of the century, mainly related to extracurricular reading, correspond to the state of experimental psychology and didactics at that time, as well as the tasks that were formulated in connection with extracurricular reading as a task of free development of the reader.

Key words: literature, independent work, study guide, method of teaching literature, school.

УДК 81:37.091.322]™1851/1917"
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2022/49.2.6>

Новаківська Л.В.,
докт. пед. наук,
професор кафедри
української літератури, українознавства
та методик їх навчання
Уманського державного педагогічного
університету імені Павла Тичини

Постановка проблеми. Сучасному суспільству необхідна особистість, неординарно мисляча, вільна, самостійна та творча. А це вимагає оновлення теоретичних поглядів і практичних дій щодо навчання

і виховання школярів. Сьогодні методика викладання літератури продовжує шукання своїх попередників з удосконалення форм самостійної роботи. Сучасні навчальні програми з літератури, підручники,

навчальні посібники неодмінно пред'являють учневі завдання, питання, матеріал вивчення і ознайомлення, які потребують самостійного творчого підходу.

В останні роки ідея про визначальну роль активності особистості у своєму розвитку стала у педагогіці загальноновизнаною. Особистість розвиває себе сама, завдання ж школи – зробити цю самотворчість прогресивною, розкрити перед учнями широке поле можливих досягнень, яке часто не відкривається самим учням через обмежений життєвий досвід, нестачу знань про себе і навколишній світ, неосвоєність всього багатства культури.

Істотною необхідністю сьогодення етапу розвитку гуманітарного знання є творче осмислення здобутків минулого та продовження культурно-історичної наступності. Вивчення досвіду минулого – це не лише данина поваги до здобутків вітчизняної культури, а й здобуття знань, необхідних для вирішення педагогічних завдань, пов'язаних із формуванням гуманістичного світогляду.

Аналіз досліджень і публікацій. Останніми роками з'явилася низка досліджень, присвячених різним аспектам в галузі сучасної теорії і практики викладання словесності (Т. Дороніна, Г. Клочек, А. Ситченко, Г. Токмань, В. Шуляр, Т. Яценко та ін.).

На окрему увагу заслуговують історико-педагогічні розвідки вітчизняних і зарубіжних дослідників, у яких презентовано проблему підготовки вчителя, вчителя-словесника – її історію і сучасність (Н. Дем'яненко, О. Коберник, О. Семенов, Р. Суровцева, К. Шиков та ін.); історії шкільної літературної та мовної освіти (І. Альошинцев, Л. Базиль, А. Бренчугіна-Романова, О. Гетьманська, А. Гречишнікова, Т. Зибіна, О. Красноусов, Л. Кіпнес, М. Рибнікова, Я. Роткович, В. Сухомлинський, В. Чертов, С. Яворська та ін.), розвитку методики викладання словесності, літератури (В. Альбатирова, В. Баєвський, О. Бандура, Т. Беньковська, О. Богданова, Н. Волошина, В. Голубков, О. Вертій, В. Захарова, С. Леонов, О. Мазуркевич, Д. Мотольська, А. Ситченко, В. Чертов та ін.).

Мета статті – проаналізували посібники для самостійної роботи зі словесності (др. пол. XIX – поч. XX ст.), які були схвалені Міністерством народної освіти або належали педагогам, чий внесок у методику навчання літератури вже визнано.

Виклад основного матеріалу. У др. пол. XIX – на поч. XX ст. особливе місце у списках рекомендованої додаткової літератури для учнів середньої школи займали спеціальні посібники для самостійної роботи, які можна розділити на чотири основні види: 1) посібники для літературних бесід та письмових робіт, пов'язаних з проведенням цих бесід; 2) збірники питань та завдань для вивчення теорії словесності та історії словесності, які часто були додатковими посібниками до підручників за відповідними розділами навчального курсу; 3) так звані «темники», що містили теми і зразкові плани творів за курсом середньої школи; 4) спеціальні зошити

для записів про прочитані книги, які в основному спираються на позакласне читання з предмета.

Варто зауважити, що у досліджуваний період, як і нині, видавалося дуже багато різних додаткових посібників з літератури, зокрема і поганої якості. Ми розглядали та аналізували ті посібники, які були схвалені Міністерством народної освіти або належали педагогам, чий внесок у методику навчання літератури вже визнано.

Серед спеціальних посібників для літературних бесід та письмових робіт, пов'язаних із проведенням цих бесід, ми вибрали посібники Ц. Балталона та В. Голубкова, найцікавіші в теоретичному плані та з практичної точки зору.

Перше видання «Посібника для літературних бесід та письмових робіт» Ц. Балталона вийшло в 1891 р. Посібник отримав позитивну оцінку педагогів та учнів, хоча в журнальних рецензіях були й негативні оцінки. У наступні роки вів кілька разів перевидавався. Найповніше його видання вийшло 1914 р. У ньому значно розширено склад авторів і збільшено загальну кількість питань. У передмові автор посібника говорить про його мету – «дати деяке керівництво до серйозного читання». На його думку, «сам спосіб читання має змінитися: від легкої забави він повинен перетворитися в серйозне задоволення, що вимагає певної вдумливості, зусиль думки, зате буде винагороджене розширенням розумової користі і поглибленням естетичного задоволення» [2, с. 6]. Ц. Балталон викладає історію літературних бесід у школі та пропонує свою методику роботи зі старшокласниками. Тут немає типології питань та завдань. Посібник поділяється на дві частини: 1) про питання для письмових робіт (конспекти, твори); 2) про питання для контролю домашнього читання (за допомогою бесід з цих питань).

У самому запитальнику Ц. Балталон виділяє такі поширені типи завдань: підготувати конспект змісту твору; порівняти дві редакції одного літературного твору; порівняти два літературні твори; показати вплив одного поета на іншого; познайомитися з критичними статтями про твір; підготувати характеристику літературного персонажа; відзначити психологічні моменти у літературному творі чи характері літературного персонажа.

Незвичайною можна вважати роботу над конспектом літературного твору. На початку століття почали з'являтися перші посібники, у яких давався короткий виклад змісту творів, що вивчалися в середній школі [10, с. 108–109]. Записи про прочитані книги у формі конспекту були досить поширені.

Велика кількість питань, запропонованих Ц. Балталоном, пов'язані з необхідним додатковим читанням літературно-критичних статей. Це пояснюється позицією педагога, який вважав, що літературна критика має бути ширше представлена у шкільній програмі, що кожен читач має стати критиком, інакше час на освіту витрачено даремно.

Одним з найбільш оригінальних посібників для самостійної роботи з літератури початку ХХ ст. є посібник для самоосвіти батьків та викладачів «Новий шлях вивчення художніх творів та складання письмових робіт» (1909) В. Голубкова [4].

Це була перша велика робота відомого методиста, у якій, за словами О. Богданової, «молодий вчитель шукає шляхи подолання схематизму, будує всю роботу з урахуванням безпосереднього знайомства з літературним твором, приділяє увагу неповторному світу письменника, використовує критичні матеріали» [7, з. 67]. У передмові до першого видання посібника автор пише про ті завдання, які він ставив, приступаючи до його підготовки: 1) розвивати здатність правильного, логічного, образного, художнього мислення; 2) навчити вдумливо, осмислено читати художні твори; 3) дати ознайомлення з основними творами російської літератури. Тут же він зазначає, що шлях, запропонований їм у його посібнику, значною мірою відрізняється від прийнятого в середній школі.

У другому виданні посібника «Новий шлях», що вийшов у 1914 р., В. Голубков пише, що він спирається переважно на методичні праці В. Стоюніна, В. Водовозова та новітні методичні роботи Ц. Балталона, О. Алфьорова, які не обмежуються виробленням навичок у грамотному і вправному викладі думок, але ведуть учня далі, «до спільного духовного розвитку» [5, с. 3]. Література розглядається методистом як зручний засіб для того, щоб допомогти учням «розібратися в суперечливих питаннях навколишнього життя і виробити до них правильне ставлення» [5, с. 4]. Щоб література виконувала своє високе педагогічне призначення, потрібне виконання трьох умов: 1) щоб у руки учня потрапляли справді цінні твори; 2) щоб учень навчився читати книгу вдумливо; 3) щоб у нього було вироблено здатність до критичного мислення [5, с. 4]. Останнє зауваження методиста знайшло розвиток у його подальшій діяльності.

Посібник В. Голубкова (його друге видання) складається з п'яти відділів:

1. Літературні розмови та письмовий аналіз оповідань.
2. Усний та письмовий аналіз образів.
3. Створення оповідань за картинками.
4. Складання конспектів та аналіз критичних статей.
5. Усні та письмові реферати на історико-літературні та абстрактні теми.

Всі питання та завдання у посібнику В. Голубкова можна віднести приблизно до тих же типів, які були виділені у роботах Ц. Балталона: скласти план розповіді про твори; підготувати характеристику персонажа; скласти конспект літературно-критичної статті; зіставити два літературні твори; зіставити двох літературних героїв; дати характеристику творчості письменника; підтвердити чи спростувати чиєсь висловлювання про літературний персонаж, твір або творчість письменника; поміркувати на

тему, запропоновану у вигляді висловлювання; відповісти на запитання, виявивши власне розуміння твору, творчості письменника чи персонажа.

Вибір тем у В. Голубкова досить різноманітний. Є питання та завдання, які запозичені із посібників інших педагогів. Багато питань стосуються як проблематики творів, а й його художніх особливостей, своєрідності художнього світу письменника. Деякі питання націлюють учнів на ознайомлення з літературно-критичними статтями.

Збірники питань та завдань для вивчення теорії словесності та історії словесності, які служили додатковими посібниками до підручників з відповідних розділів навчального курсу, зазвичай створювалися самими авторами цих підручників.

Найвідоміший з посібників такого типу «Збірник питань з історії російської літератури» (1900), створений О. Алфьоровим і О. Грузинським [1], рекомендований для середніх навчальних закладів. Укладачі збірника посилаються на методичні ідеї В. Стоюніна, його принцип свідомого засвоєння літератури. У вступі укладачі відзначають, що їхні питання різної складності, але в посібнику така диференціація питань та завдань (за ступенем складності) відсутня. Всі питання розподілені за темами курсу історії словесності (в основному за авторами), а кожна тема ділиться відповідно на: а) питання з біографії та творчості письменника, б) питання для аналізу окремих його творів, в) питання узагальнюючого плану. Такий принцип побудови посібника, що містить завдання для самостійної роботи учнів з літератури, загалом зберігається до теперішнього часу.

Характер питань, якщо порівняти їх з питаннями з аналогічних посібників того часу, більшою мірою пов'язаний з теоретико-літературними та історико-літературними знаннями та формою літературного твору, його мовою та композицією, хоча багато питань є і історичного плану, педагогічної спрямованості, питань, які спонукають до роздумів не тільки про історію літератури. Вибір питань та їх послідовність, чіткість формулювань видаються найвдалішими саме у цьому збірнику, що має як практичне значення, так і таким, що зробив внесок у теорію самостійної роботи школярів з літератури. Позитивним у збірнику є також наявність у ньому питань для узагальнення, причому не лише окремих тем, а й усього курсу історії словесності. Ці питання наводяться в заключній частині посібника, що робить задум авторів збірника реалізованим і в плані врахування узагальнюючого повторення, наприклад, необхідного перед випускними іспитами.

Так звані «темники», що містять теми і зразкові плани творів за курсом середньої школи, видавалися ще в більшій кількості. На з'їздах учителів-словесників, у педагогічних журналах пропонувалося навіть припинити їхнє видання, настільки їх було багато. Вчителів-словесників обурювала не тільки кількість і погана якість «темників», але й те, що

в них повторювалися ті самі теми, які або просто перераховувалися, або доповнювалися готовими планами і навіть готовими творами, причому не дуже якісними. Ми розглядали такі посібники лише з погляду їхнього впливу на теоретичне осмислення проблеми самостійної роботи школярів. При помітно збільшеному інтересі в науці до проблеми читацької самостійності ці посібники переважно спиратися на традиційні завдання і риторичну систему вправ, засновану на наслідуванні.

Викладач словесності Є. Белявський опублікував кілька посібників з курсу словесності. Особливо багато уваги він приділяв питанню про письмові роботи з літератури, методика проведення творів у гімназіях. Посібник «Теми і плани для творів учнів старших класів» (1899) Є. Белявського [3] продовжує серію посібників для письмових робіт учнів, які видавалися у другій половині XIX ст. Цей посібник, мало чим відрізняється від більш старих посібників (І. Холевіуса, І. Гаврилова та ін.).

«Збірник тем для творів у старших класах середньої школи і на завершальних випробуваннях» (1915), укладений С. Ларіоновим, – це зведення тем творів, що отримали найбільшого поширення XIX – на початку XX століття школі, а також як спроба створення класифікації учнівських творів. У передмові до збірки укладач зазначає зміни, які сталися у темах шкільних творів, зокрема підсумкових, екзаменаційних. Ці зміни стосуються дедалі більшої спрямованості на учнівську самостійність, причому у сфері форми твори, і у його змісті [6]. У посібнику С. Ларіонова, досить об'ємному (199 сторінок), перераховується близько 2700 тем, до окремих (їх небагато) тем даються короткі плани-конспекти. Всі теми розподілені педагогом, «у видах зручності користування», за трьома «категоріями» (типами): теми, які впливають з аналізу літературних творів. Загалом таких тем – 2086; теми, які впливають з аналізу літературних творів і історичних даних. Усього таких тем – 118; теми, що спираються на літературні, історичні та інші знання того, хто пише, а також на особисті його спостереження і переживання. Загалом таких тем – 512.

Спеціальні зошити для записів про прочитані книги, що видавалися на початку століття, в основному пов'язані з позакласним читанням, відповідають стану експериментальної психології і дидактики в той час, а також тим завданням, які формулювалися у зв'язку з позакласним читанням як завдання вільного розвитку читача.

Посібники цього типу є прообраз сучасних робочих зошитів з літератури. У них є певні рубрики, що відрізняються у різних посібниках. Так, наприклад, в «Зошитах для літературного розбору та записування прочитаних книг» (1914) і «Зошитах для записування прочитаних книг» (1916) І. Огієнко [8; 9] педантично пропонує кожному учневі після прочитання книги обов'язково внести записи за рубриками («Читати почав...». «Читати скінчив...».

«Назва». «Автор». «Біографія». «Рід твору». «Час написання». «Діючі особи». «Короткий зміст (або докладний план)». «Місце і час дії». «Головна думка (ідея). Хто її вже торкався?». «Характеристика дійових осіб». «Яке враження справило?»).

Зошити для записів про прочитані книги, з одного боку, були спробою організувати та спрямувати позакласне читання школярів, пов'язати класне вивчення літератури та позакласне читання, а з іншого боку, вони стали першими читацькими щоденниками школярів, поширеною формою вивчення читача-школяра та керівництва позакласним читанням, що давала можливість тривалого спостереження за читанням учнів, їх літературним розвитком. «Однак суворо обумовлена структура щоденників, формальний підхід до роботи з ними, що не враховував вікових та індивідуальних особливостей учнів, багато в чому сприяли дискредитації цієї форми роботи» [7, с. 387].

Висновки. Отже, розглянуті нами спеціальні посібники для самостійної роботи школярів з літератури відобразили рівень розвитку літературознавства, психології, дидактики, теорії та практики викладання літератури в середній школі. Ці посібники, у яких представлені питання та завдання, теми творів і рефератів, згруповані за певним принципом, мають безперечну теоретичну та практичну значущість для подальшого розвитку літературної освіти, пов'язані зі становленням теорії та практики самостійної роботи учнів з літератури. У першу чергу це відноситься до навчальних та методичних посібників О. Алфьорова, О. Грузинського, Ц. Балталона, В. Голубкова, С. Ларіонова.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Алферов А. Д., Грузинский А. Е. Сборник вопросов и заданий по истории русской литературы. М., 1915. 86 с.
2. Балталон Ц. П. Пособие для литературных бесед и письменных работ. М., 1914. 230 с.
3. Белявский Е. В. Темы и планы для сочинений учеников старших классов средних учебных заведений. М., 1899. 118 с.
4. Голубков В. В. Новый путь изучения художественных произведений и составления письменных работ. Пособие для самообразования, родителей и преподавателей. М., 1909. 164 с.
5. Голубков В. В. Новый путь. Пособие для литературных бесед и письменных работ. М., 1914. 200 с.
6. Ларионов С. С. Сборник тем для сочинений в старших классах средней школы и на окончательных испытаниях. Тифлис, 1915. 199 с.
7. Методика преподавания литературы / под ред. О. Ю. Богдановой. М., 1999. 400 с.
8. Огиенко И. И. Тетрадь для записывания прочитанных книг. Киев, 1916. 16 с.
9. Огиенко И. И. Тетрадь для литературного разбора и записывания прочитанных книг. Киев, 1914. 12 с.
10. Чертов В. Ф. Русская словесность в дореволюционной школе. М., 1994. 128 с.